

ERA.T-76.1.11030

Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riiklik Ehituskomitee

MUINSUSKAITSEAMET

ARHIIV

Nr. A-801

KULTUURIMÄLESTISTE

RIIKLIK PROJEKTEERIMISE INSTITUUT

Objekt: Tartu Jaani kirik

Sifr. nr.: 81074

Tellija: Tartu Linne RSN TK Kommunaalosakond

Teostaja: _____

Tartu, Jaani kirik,
ülevaade senisest müüristikku
käsitlevast uurimismaterjalist

Direktor _____

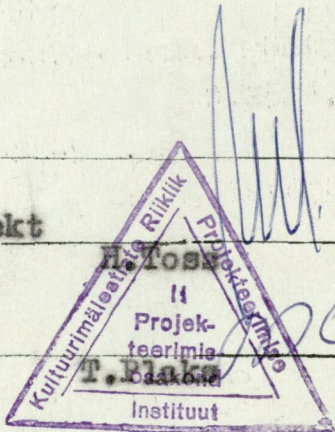
Peaarhitekt _____

Osakonna juhataja _____

Osakonna peaarhitekt _____

Projekti peainsener _____

Peaspetsialist _____

Tallinn 19 82

S i s u k o r d

	Saateks	1
I	Kooriruum	7
II	Käärkamber	14
III	Võidukaar	17
IV	Pikihoone	19
V	Läänetorn	36
VI	Lüübeki kabel ja lõunakülje juur- deehitused	42

S a a t e k s

Tartu Jaani kiriku uurimislugu moodustab küllaltki erandliku ja ühtlasi drastilise peatüki meie restaureerimispraktises. Kirik põles sõjakeerises 1944. aastal ning sellest alates seisab varemeis. Viimased leiavad ajutiselt ka praktilise rakenduse - siin paikneb kõrvalasuva vangla puuhoov.

Pärast 1952. aastal toimunud avariid - variseb (?) põhjakõrgsein koos põhjavälilöövi võlvidega - ei peeta varemete senist funktsiooni enam otstarbekaks ning Tartu Linna TSN Täitevkomitee teeb ettepaneku varemed lammutada. Siiski leiab autoriteetne komisjon 1953. aastal, et varemed tuleb säilitada-konserveerida, eesmärgiga tulevikus objekt restaureerida. Seega ei jaganud Tartu Jaani kirik Pärnu Nikolai kiriku saatust - viimane õhati teatavasti 1954. aastal.

Aastal 1954 algavad tööd Jaani kiriku varemeis: paralleelselt toimuvad esialgsed konserveerimistööd ning ühtlasi alustatakse objekti uurimist, mis kestab kuni 1965. aastani. Nii-võrd ulatuslike uurimistööd ei tunne meie restaureerimispraktika kuni 70. aastate keskpaigani. Uurimistööd teostas tollane Teadusliku Restaureerimise Töökoja (praeguste Vabariikliku Restaureerimisvalitsuse ja Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi eelkäija) kunstiteadlane Olev Prints, kes 1967. aastal esitas vastava lõpparuande¹. On selge, et sellises üldistavas

I O. P R I N T S, Tartu endise Jaani kirika lõpetamata uurimistööde lõpparuanne. Tallinn 1967 / edaspidi: LA/; Kõide A Tekstiiline osa. Kõide B ja C - illustratiivne materjal.

KrPI arhiiv P-801, P-801-A, P-801-B

töös kogu uurimismaterjal ei kajastu. Põhiline osa sondaazidest oli vormistatud ainult ühes eksemplaris lahtistel lehtedel. Järgnevatel aastatel lahkus O. Prints ning VRV sai sondaazi-materjalid kätte alles 1970-date aastate algul pärast kohtu korras esitatud hagi. Üleantud materjalid on kohati tugevasti rüüstatud: osa jooniseid (vist ka fotosid) on kõrvaldatud, tekst kohati tindiga üle määritud ja osaliselt eemaldatud. Jäagu siinjuures lahtiseks, mis olid sellise teadlaseetikaga vastolus oleva käitumise motiivid: kas poleks need materjalid kannatanud kriitikat või olid selleks teised põhjused. Selge on ainult üks: Jaani kirikus on korraldatud ulatuslikke uurimistöid, nende kohta on olümas ulatuslik dokumentatsioon, kuid see on lünklik. Olukorra muudab tõsisemaks asjaolu, et paljudes lõikudes uurimisi korrata pole enam võimalik, kuna vastav sõlm pole enam ehedal kujul säilinud.

Eelnevast tuleneb ka käesoleva töö üks ülesannetest: süstematiseerida olemasolev materjal ning selgitada, mil määral on meil restaureerimistöödeks vajalik andmestik olemas. Ei ole ju mõtet enne seda kavandada ka uurimiste jätkamist. Alljärgnevalt on inventariseerimislaadselt esitatud Jaani kiriku müüristiku kirjeldus, kuhu on lisatud varasemate uurimistööde põhjal selgunud andmestik. Käesolevaga on vaadeldud ainult müüristikku. Sellele peaks järgnema ülevaade skulptuurist, ent see eeldab juba mõningate tellingute olemasolu. Piisaval tasemel ülevaade seinamaalingutest jääbki vist esitamata-objektile kõige suuremad kaod (suur osa omal ajal registreeritud maalingutest on tänapäevaks jäljetult kadunud), samuti on meie kasutuses olevates uurimismaterjalides just kõige suuremad lüngad. Kokkuvõtet vundamentidest on mõtet esitada siis, kui on graafi-

liselt vormistatud ka hülisemate kaevamiste tulemused.

Käesoleva tööga peaksid kaasnema ka graafiline osa ja fotofiksaaz. Ehkki kirikut on mitmesx voores mõõdistatud, on töökkagi lünklik ja lõpetamata ning tervikkikku jooniste komplekti ikkagi ei ole. Samuti oleks hädatarvilik kiriku täielik pildistamine. Viimane aga eeldab ühelt poolt tellinguid või tõstukit, teisalt aga - kapitaalselt varemete kasimist. Liialt ulatuslik on see "kultuurikiht", mis varemetes on ladestunud viimase pooleteise aastakümne jooksul.

+ + =

Sissejuhatavalt veel mõned üldandmed. Tartu Jaani kirik ehitati tõenäoliselt 14. sajandi I poolel; pole välistatud, et rajamisaeg langeb 13. sajandi lõpukümnenditesse. Kirik oma algkujul koosnes kolmelöövilisest basilikaalsest pikkihoonest, millele idas liitus ühelööviline polügonaalset lõpmikuga koor; viimase põhjaküljel paiknes omakorda käärkamber. Ka läänetorn kuulus algkavatisse, nii nagu ka kiriku lõunaküljel paiknenud kahetraveeline nn. Lüübeki kabel. Läbi teinud rida vähemaid muudatusi, kannatas kirik tugevasti Põhjasõjas 1708. aastal, mil Tartu linn vene vägede poolt süstemaatiliselt õhiti. Järgnevalt provisoorselt korrastatuna, olk kiriku üldilmele suuremaks muudatuseks rekonstrueerimine klassitsistlikus vaimus 19. saj. 20.-30. aastail ehitusmeistert G.F.W. Geist'i poolt. 19./20. saj. vahetusel restaureeritakse kiriku eksterjöörid: puhasvuukmüüritis, mis vahepeal oli krohvitud, eksponeeritakse taas. Ulatuslikult vahetatakse välja nii voodrikive, profileeritud detaile (simsid, karniisid, akende ja portaalide palestikud jne.) ning osaliselt ka skulptuure. Tööd toimusid Riia arhitekt W.Bockslaffi juhtimisel. Sellisel kujul säilis kirik kuni 1944. aastani;

nagu eespoõl nimetasime, on kirik sellest ajast varemeis.

1. K o o r

K o o r on põhiplaanilt ühelööviline piklik ruum (sise-pikkus ca. 14,3 m, laius - 9,70...9,73 m), koosnedes kahest ristkülikukujulisest võlvikust ja polügonaalsest 5/8 lõpmikust. Märkime, et selline plaaniskeem on eriti levinud kerjasmunkadel - dominiiklastel ja ~~kana~~ frantsisklastel¹, seega vahest on ka mõningane alus traditsioonil, et Jaani kirik on seotud dominiiklastega². Koor oma algset kõrgust ei ole säilitanud: 18. sajandil, pärast Põhjasõda, ehitati see kõrgemaks ning kaeti pikihoonega ühise katusega³.

Välisküljel tugistab koori 8 kontraforssi, mis ahenevad ülasuunas kolmeastmeliselt. Kontraforssi plaanilised kabariidid pärinevad keskajast - nurkadel on märgatavad üksikud originaaltallised, (eriti alatsoonis pärineb suur osa kontraforsside välisvoodrist sajandi alguse restaureerimistöödest). Küll on selgusetu, mil määral restaureerimisajast pärinevad glasuuritud

- 1 vt. näit. L. Giese, Bettelorsenskirchen. - Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte. Hrsg. v. Schmitt. Bd. 11. Stuttgart 1943, veerg 399 jj. Eesti alal võiks mainida näit. 15. saj. II poolel rajatud Viljandi frantsisklaste kloostrit.
2. Sammlung Russischer Geschichte. Des Neunten Bandes viertes, fünftes und sechstes Strck. St. Peterburg 1764, lk. 455; W. Th r ä m e r, Geschichtlicher Nachweis der zwölf Kirchen des alten Dorpat - Verhandlungen der GEG. Bd. III, H. 2. Dorpat 1856, lk.25 ja 29.

3 P r i n t s, LA, lk. 113

veelauad järgivad algkuju.⁴ Vähemalt kontraforsside ülaosa lahendus on uusaegne - praegu ulatuvad kontraforsid ka 18. sajandist pärineva müürikõrgenduse tsooni. Kirdenurga kontraforsil on 0,5 kivi sügavune horisontaalse ülaservaga niis. See on laotud eranditult restaureerimisaegsetest tellistest, kuid usutav on eeldada selle algset olemasolu⁵ algkuju kohta puuduvad igasugused andmed.

Koori seinad on liigendatud ka horisontaalselt. Sokli graaniitkividest vooder on S- ja S-kujuline glasuurimata profiil-tellistest simss pärineb ta as käesoleva sajandi algusest. On oletatud, et algselt oli ka siin nn. attika profiiliga glasuuritud sokli~~max~~simss nagu pikihoonelgi.⁶ Senised kaevamised pole väidet küll tõestanud.⁷ Edasi ümbritseb kogu koori, välja arvatud III (läänepoolse) travee lõunakülge katkematult glasuurkividest veelaud. Ka see pärineb restaureerimistööde ajast ning ka selle omaaegse kuju kohta ei tea me midagi väita. O. Prints

4 Prints, LA, lk. 50: "Agakantlust tekitab juba tugipiilarite kujundus." Lähim selgitus puudub.

5 nimetame kasvõi niise välialtarite jaoks, vt. K. Drake. Der Kirchhenplaz in Finland als Treffpunkt im Mittelalter.

~~Der~~ - Acta Visbiensia IV. Kungsbaca 1973, lk. 169 jj.

6 Prints, LA, lk. 30

7 Puht-teoreetiliselt ei tarvitse pikihoone ja koori soklisimss olla identsed - seni on problemaatiline, kas koor ja pikihoone on üheaegselt rajatud.

seab praeguse vormi algsega kahtluse alla.⁸

Koori akendest (neid vaatame koos interjööri) mõneti kõrgemal loodenurgas on rudimendid peadefriisist: 2 terrakotapead neid raamivate neliksiiruste tellisplokkidega. Peadefriis on ilmselt kulgenud ümber kogu koori.⁹ Friis on pidepunktiks ka koori keskaegse kõrguse määramisel. Friisi kohal on olnud räästakarniis, mis on hävinud aga jäägitult.

Tehnoloogilise võttena nimetame, et koori ülaosas osutus müüri sees olevaks puitarmatuur.¹⁰

Interjäär. Koori algosas kulgeb 45° all faasitud sokli simss, kaetud roheka glasuuriga. Järgmise horisontaalse jaotusena on kulgenud aknaalune simss, mis on pea täielikult maha raiutud. See on olnud kahe telliserea kõrgune; ülemine kivi-rida on olnud kaldelt faasitud, alumise rea profiil on täielikult hävinud. Nimetatud simsside vahelises tsoonis koori põhjaküljel 2. ja 3. võlviku vahel on näha segmentkaare sillus, mis on seina pinnaga tasa. Tegemist pole mingi niisiga vaid teiselt

8 Prints, LA, lk. 50

9 Küll vajab lahendamist, kas peadefriis on siin algne või sekundaarne (ka viimasel juhul küll keskaegne) - allakirjutanu pole veendunud, et koori ehitamise ajal oli kasvatatud kiriku rikkalik terrakotadekoor ja töötasid vastavad meistrid

10 O. P r i n t s, Aruanne end. Tartu Jaani kiriku juures 1954/55.a. teostatud tööst. Kõide I. Tallinn 1956/ edaspidi: Prints 1954/55/. KRPI arhiiv p-78

Nimetatud võtet kasutatakse põhiliselt selleks, et anda müüridele suuremat tugevust ehitamise ajal, mil mört pole lõplikult kivistunud. Lõuna-Eestis on seda ka mujal kasutatud. Näit. Karksi ja Tarvastu linnustes.

poolt seina käärkambrist algava trepile viiva käigu sillusega. 2. võlviku põhjaküljel on uks käärkambrisse. See on tugevasti muudetud; fragmentaalselt on säilinud ukseava faasitud palend, ent tervikuna vajab ta kuju veel täpsustamist.

Kooripolügooni kirdetahul on segmentkaarse sillusega sakramendinišš, mille palendi serv on faasitud. Nišš avati 1955. aastal.¹¹ Edasi on koori lõunaküljel akna A-9 all avar nišš, mis samuti avati 1955.a.¹² Selle palendid on olnud servatud süvarihvaga, säilinud on sellest ainult väike fragment (vasakul all). Niši sillus on täielikult maha raiutud ning selle algse kuju kohta pole taas andmeid - 0. Prints oletab, et see võis olla ümarkaarne.

Edasi aknad. Seniste uurimistega on jõutud järeldusele, et "koori aknad on olnud sama kõrged ja laiad, väljaarvatud koorilõpmiku keskmine aken, mis on olnud mõnevõrra laiem".¹³ Akende palestikud on W. Bockslaffi restaureerimise ajal tugevasti uuendatud; välisküljel on kasutatud algsetega identseid vorme, kuna siseküljel (algset kordus väline profileering) on enamikus laotud sirgetena. Kõige ulatuslikumalt on algne profileeritud palestik säilinud koori põhjakülje läänepoolsemas travees (aken A-1); fragmente on näha ka akendel A-3, A-5, A-7 ja A-9, mille põhjal vastavate akende laiuslikud gabariidid on täielikult rekonstrueeritavad. Koori idaakna (A-5) pa-

11 Sondaaž 23. Sakramentide petiku kuju kindlaksmääramine

12 Sondaaž 22. Koori lõunaseinas aken A-9 all asuva petiku kuju ja ehituslook kindlaksmääramine. Joonis on kõrvaldatud!

13 Sondaažid 1-10. Kokkuvõtte koori võlvide sondaažidest (10 sondaaži). Vähemalt osa joonistest on kõrvaldatud.

lestik on tõesti veidi kitsamaks ehitatud. See kehtib palestiku välimiste (äärliste) servade kohta; siit aga ei järeldu veel, et valgusava oleks muutunud.

Analoogia põhjal võib eeldada, et ka aknad A-2 ja A-8 on olnud samade gabariitidega. Küll aga jäävad lahtiseks A-4 ja A-6, s.t. polügonaalise osa külgmised aknad, mille külgedel on ulatuslikult uus ladu. Paikse vaatluse põhjal tekib kahtlus, et ka need aknad võisid olla laiemad, sarnased kooripolügooni akendele. Võimalik, et selgu st tooks siin sondeerimine.

Mis puutub akende algkõrguse säilimisse, siis tekib siingi kahtlus. Nimelt on A-1 silluse kohal säilinud teinegi teravkaar, raamitud pironvöödiga. O. Prints'i teatel selle kaare mõte ja ehitusaeg on täiesti arusaamatu, aknasilluseks ta seda ei loe.¹⁴ Vaatluste põhjal siiski tundub¹⁵, et tegemist võib siiski algse sillusega ning pole välistatud, et algsed aknad on olnud mõneti kõrgemad.

Järgnevalt kooriruumi võlvid. Need on täielikult hävinud. Säilinud ja 1955. aastal välja puhastatud on võlvide kilpkraad. Väidetavasti üksnes 3. võlviku põhjaküljel on säilinud algne kilpkäär, samuti osaliselt sama võlviku lõunaküljel. Ülejäänud kilpkääred polevat aga kunagi võlve kandnud. Seda kinnitab detail, et nii kaareväljad kui ka kaarte pealispinnad on kohe pärast kaarte valmimist üle lubjatud ja seisnud kuni

14 ibidem

15 Selline pseudoteaduslik argumentatsioon pole küll disku teerimise puhul korrektne. Ent olukorras, kus puudub võimalus nii sondeerimiseks kui ka isegi vajalikke lõike lähedalt vaadelda, saame paljudel juhtudel püstitada üksnes probleeme, suutmata neid üheselt lahendada. Ka allpool peame paljudel juhtudel leppima sarnaste pelkade hinnangutega.

kinnimüürimiseni. Sama tõestavat ka kilpkaarte ebakorrapärane kaju.¹⁶ Väite kontrollimiseks meil võimalusi ei ole. Kilpkaared on konserveerimise käigus üle bitumineeritud; ilmastiku käes on lubjakiht ka kahjustunud, seetõttu sondaaži korrata ei saa, samuti puuduvad detailfotod. Üksnes lupjamine pole argument - see on mõeldav ka siis, kui pärast kooriseinte valmistamist (ent enne võlvimist) võeti koor ajutiselt kasutusele. Vahest annab mõningase vastuse koori müüritise viimistluse kontroll. Nimelt on seinad oma alumistes tsoonides laotud puhasvuukmüüritisena, kuna kilpkaarte tsoonis on krohvialune vuuk - seega arvestatud, et pinnad lubjatakse või krohvatakse.¹⁷ Ka siin on tegemist ulatuslike hilisemate parandustega või on ehituse käigus mingil põhjusel otsustatud loobuda puhasvuukmüüritisest¹⁸ jääb lahtiseks. Küll on vahest sondaažidega võimalik siin üht-teist kindlaks teha.

Võlvikannad on toetunud terrakotakonsoolidele, mille alt on kulgenud ringümar turp (säilinud profiilkivide sabad) aknaaluse simsi kohal paiknenud alumistele konsoolidele - viimased kujutasid päid.¹⁹ Kõik need on korralikult maha raiutud. Võlvi-

16 vt. viide 13

17 vastavad vaatlused on fikseeritud koori ülesmõõtmisjoonistel: Arhitektuursed-arheoloogilised ülesmõõtmisjoonised. Köide 1. Kiriku põhjapikkseina ja koori siseseina veated. Tallinn 1962. KRPI arhiiv U-137

18 näit. Tartu Toomkirikus on ehituse käigus (seoses plaanide korrigeerimisega) mindud üle puhasvuugilt krohvitud pindadele.

19 Ehituslooliselt oleks oluline kontrollida, kas konsoolid on paigaldatud üheaegselt müüritisega või on hiljem sisse raiutud - vt. viide 9.

roiete kohta on oletus, et roided on kaunistatud lillrosettidega²⁰ - üks selline roidekivi on leitud kaevamistel.²¹ Või-
kuju ja päiskivide olemasolu kohta andmed puuduvad. Völvidele
viitavad ka sondaazid võidukaare idaküljel, kus puhastati välja
3. völviku läänekülje völvikanna pesad koos sidekividega ning
ehituse ajal jäetud süvendä völviku jaoks.²² Võidukaare konservee-
rimisel - restaureerimisel taastati nimetatud sõlmed endisel
kujul.

---

20 Sondaaz 11

21 Leid nr.

22 Sondaaz 37. Koori völviku 3 lõunapoolne völvikand võidu-
kaarel; Sondaaz 38. Koori völviku 3 põhjapoolne völvikand
võidukaarel. Sondaaz 44. Võidukaare kooripoolne külg.

II Käärkamber

Koori põhjaküljel paiknenud käärkamber on olnud ida-lääne suunaline piklik kahetraveeriline ruum. Ehitusosa üldkujus toimub muutus 1820. aastal, mil idaküljele lisati väike juurdeehitis ning kogu laiendatud käärkamber kaeti uue katusega.¹

Käärkambri välisküljel pole sondaaze teostatud. Taas on siin Bockslaffi-aegne sokkel koos simsigaga. Seinte ülaosas kulgeb peadefriis, ent ka selle originaalsus on seatud kahtluse alla: O. Printsi andmeil vähealt osa skulptuure pärineb teisalt.² Ka räästakarniisi algkuju on teadmata. Lahendamata on käärkambri katuse kuju. Praegune lahendus (pultkatus) ei saa olla algne, sest ta lõikab sisse koori akendesse. Usutav oleks eeldada ida-läänesuunaliselt autonoomset viilkatust või oli siin äärmiselt lame pultkatus - sel juhul pidanuks see olema kaetud tinaga. Võib-olla tooks küsimusse selgust pikihoone idaseina sondeerimine. Nimelt ei ole siin põhjalõvi lõpetusena aken vaid petlik - ilmselt tingitudki kõnesolevast katusest. Juhul kui selgub petiku algne kuju (seina välisküljed), siis sellega on rohkem piiritletud ka võimalikud katusevarjandid.

Käärkambri eksterjööriga on seotud veel üks lahendamata probleem. Nimelt kulgeb koori ja käärkambri vahelises seinas müüritrepp, mis algab käärkambri ukseavast ja kulgeb lääne suunalaselt üles käärkambri võlvidele. O. Printsi oletuse kohaselt oli trepp selleke, et talviste sulailmade korral saaks minna võlvi katust puhastama.³ Väide pole kuigi veenev, kuid me ei suuda ka muud varjanti üheselt välja pakkuda. Muide, ka Tartu toomkirikus on käärkambrist kulgenud üles trepp; me oleme selle oletatamisi seostanud välikantsliga⁴ - varjant, mis lameda katuse korral on mõeldav ka Jaani kirikus.

---

1 Prints, LA, lk. 128.

2 op. cit. lk. 50

3 pp. cit. , lk.63-64.

4 K. A L T T O A. Tartu toomkiriku pikihoone ja lääneosa ehitusajalooline ülevaade uurimus. Kd. I. Tartu 1979. KRPI arhiiv. A. 16. 60-62

Ehkki käärkambri interjõõr on säilitanud paljus oma üldkuj^u - on see üks väheseid ruume, kus on säilinud võlvid - on siin paljugi selgitamatut. Üheselt on määramata koorist käärkambri viiva ukseava kuju. On ebaselge, missugused on olnud põhjakülje aknad: praegused avarad, sirge sillusega, ei ole kindlasti originaallahendus. Mõnevõrra rohkem on informatsiooni algse ida-seina (nõud sisesein) kohta. On selgunud, et hilisema ukse kohal on olnud faasitud palenditega aken. Seina lõunaosas on olnud petik(selle kuju pole teada), viimasas omakorda diagonaalselt käärkambri ja koori vahelisse nurka avanev valgusava.⁵ Viimase täpne lahendus on samuti lõplikult selgitamata.

Veel on käärkambri lõunaseinas olnud ristikkaarse sillusega nišš,⁶ seevastu põhjaseinas olev pooltõmar nišš on sekundaarne.⁷

Käärkambri on ristroidvõlvid, mis on toetunud konsoolidele (maha raiutud). Võlvid on varustatud päiskividega. Võlviprofiil on väiksemõõtmeline kaksikõigis - ainus ruum kirikus, kus selline on leidunud. Probleemina peatame ka nende juures. 1941. aasal on J. Tarmu oma magistritöös dateerinud selle roidevormi 15. sajandisse; sellest tulenevalt paigutatud nii käärkambri kui ka sellega koos ehitatud koori pikihoonesta hilisemaks.⁸ Ülduga ei nõustu O. Prints nimetades muuhulgas, et roideprofiilidele rajatud dateerimiskatsed on metoodiliselt vananenud.⁹ On tõesti selge, et üksnes roidevormi põhjal on mingi ehitise dateerimine äärmiselt küsitav. Küll aga väärrib tähelepanu, et samast profiili kohtame ka Tartu toomkirikus ühe hilisema ehitusparjoodi puhul (tornialused kabelid ja põhja-kabellõõvi portaalivõlviku sekundaarne võlv), tõenäoliselt dateerub 16. saj. algusse. Tekib küsimus, kas Jaani kiriku nimetatud võlvid pärinevad käärkambri ehitusajast või on tegemist hilisema (küll

---

5 Sondaaž 28 ja 29. Üks foto puudub. Rekonstruktsiooniskeem: Prints, LA, joon.

6 Sondaaž 26

7 Sondaaž 27

8 O. T a r m u, Tartu Jaani kiriku ehitusajalugu. TRU Teaduslik Raamatukogu
d. n. 286 861. 1619

keskaegse) lisandi või muudatusega.

Ainsana kogu kirikus on olnud kellerdatud käärkamber. Keldri funktsioon pole teada. Pääs: sinna on pikihoone kirdenurgast. Põhjaseina idapoolses nurgas moodustub segmentkaarne nišš, mille idaküljelt viib kääik nimetatud keldrisse. Trepikohta andmed puuduvad; praegu on trepikääik prahiga kaetud, pole ka varasemaid jooniseid. Ukseava keldrisse on segmentkaarse sillusega, palendservad on faasitud. Olemasolev ukse sillus on restaureeritud 1955. aastal.¹⁰

Kelder on piklik silindervõlviga kaetud ruum, mis aheneb veidi ida suunas (laius läänes - 3,00, idas - 2,86 m); Ruumi lõunaküljel on sügav nišš, mille põhi on põranda kõrgusel, idaseinas aga valgusava, mille küljed on tugevasti demoleeritud nii et tema algkuju kohta üksnes vaatluse põhjal on raske üelda.¹¹ Keldriruumi põhjaseina restaureeriti osaliselt samuti 1955.a.¹²

---

9 O. Prints, Ehitusalused, vundamendid ja põrandad 1955.a. uurimistööde andmetel. Kd. I Tallinn 1956. KRPI arhiiv P-~~22~~ 83-a. (edaspidi: Prints 1955) lk. 69.

10 Prints 1954/55, lk. 18

11 Väärrib tähelepänu valgusava aluslaua kõrgus - see on 37.57, deega madalamal, kui senioletatud maapinna algne kõrgus kiriku tamber (on loetus, et see oli 37, m - vt. Prints, IA, lk. 22). Võimalik, et šurfiga algse käärkambri idaküljel (hilisema juurdeehitise põranda all) saab selgitada, kas kõnesoleval valgusaval oli väljas valguskast või tuleb hoopis korrigeerida oletusi maapinnanivoo kohta.

III. V ö i d u k a a r (kesklöövi idasein)

Koori ja pikihoonet ühendab avar vöödukaar (laius 9,73 m). Nii kaareava külgedel kui ka pikihoone pool jätkub siin koori glasuuritud kalkkividest soklisimss, mis vöödukaare joonel astmeliselt eendub. Soklilt algavad lamedad liseeni- või pilast-rilaadsed nurkadelt faasitud eendid, mis raamivad vöödukaart. Vöödukaare külgedel, sarnaselt pikihoone piilaritele, on paiknenud mõlemal pool terrakotafiguurid; maharaiutuna on neist jälgitavad ainult skulptuuriplokkide tagumiste osade kontuurid. Tõenäoliselt (krohvikatte tõttu päris üheselt väita ei saa) on kesklöövi piilarite kapiteelide kõrgusel olnud vöödukaarel talumisimss, millel toetub kaareosa. Kaar on servadel raamitud pironvöödiga. Lisaks on konstruktiivsele kaarele peale laotud dekoratiivneprofileeritud kaar.¹

Seinaosa vöödukaare kohal on laotud täielikult uena konserveerimistääde käigus, mistõttu järgnevalt saame apelleerida üksnes sondaaziandmestikule, mida ei saa kontrollida ega täiendada. Esmalt on vöödukaare tipus leidunud kulumisjälgedega ava, mille funktsioon aga ei selgu.² Edasi oli ennekonserveerimistööd pikihoone-poolsel küljel poolfiguuride friis, raamitud ristikkaarsete niisidega, selle kohal kaldne simss ja kõrgemal pea elusuurune krutsifiksigrupp (Kristus ristil, Maarja ja Johannes). Sondaazide käigus on selgunud, et nii poolfiguuride

1 Sondaaz 43. Vöödukaare kaarsilluse lamekihi telliste profiili kindlaksmääramine.

2 Sondaaz 39. Süvend ja ava vöödukaare tipus

friis on sekundaarsed, lisatud pärast Põhjasõda.³ Edasi on ka krutsifiksiigrupp sekundaarne: osutub, et selle asemel on olnud hoopis aken.⁴ Viimase sondaži puhul tekivad mõned küsitavused. Esmalt - kas on tegemist aknaga või pikahoone ka kooriruumi võlvipealseid ühendava käiguavaga. Teiseks on äärmiselt oluline, millal on krutsifiksiigrupp siia paigaldatud. Sondažist selgub üksnes selle sekundaarsus, lõpparuandes kõneleb O. Prints aga, et selline lahendus on olnud juba algse kiriku juures.⁵ Tekib küsimus, kas ka see skulptuurigrupp ei võinud lisanduda pärast Põhjasõda. Või on ta paigaldatud siiski keskajal, näit. pikihoone valmimisperioodil - sel juhul aga järelduks, et kiriku skulptuuriprogramm on korrigeerunud (või lisandunud) pärast kooriruumi valmimist. Muidugi on selge, et praeguses olukorras jäävad meie arutlused üksnes viljatuks spekulatsiooniks.

---

3 Sondaž 3o. Võidukaare poolfiguuride friis. Sondaž 3l
Poolfiguuride friis võidukaarel.

4. Sondaž 4o. Võidukaare aken ja sisseraie kannatusgrupi jaoks.

5 Prints, LA, lk. 55

6 vt. käesolev töö, viide 9 lk. 9

IV P i k i h o o n e

Kolmelööviline viietraveeline pikihoone on olnud basilikaalne, sisemõõtmega . Pikihoone on silmatorkavalt ebakorrapärane, eriti kesklööv, mis trapetsiaalselt laieneb ida suunas. Toome vastavad mõõtmed O. Prints'i järgi.¹

Löövid Traveed	Põhjalööv	Kesklööv	Lõunalööv
I	3,15	9,40	3,30
II	3,25	9,15	3,30
III	3,45	8,85	3,40
IV	3,60	8,50	3,50
V	3,80	8,25	3,50

Nagu on selgunud ehitusarheoloogilistel kaevamistel, on ebakorrapärasuse põhjuseks korrektiivid ehitustööde käigus. Algselt oli kesklööv kavandatud paralleelsete seintega, sellele vastavalt on rajatud ka ehitusalused. Järgnevalt on agakesklööv kavandatud idaoses laiemaks - tõenäoliselt on selle põhjuseks algselt kavandatud, mistõttu kesklöövi piilarid on nihutatud põhja ja lõuna suunas ² Nihe on ka ida-lääne suunaline, sellest allpool/.

Pikihoone on oma algse üldilme säilitanud kõige paremini põhjaküljel ja ahasseinte osas, kuna lõunaküljel on olukord tugevasti muutunud seoses juurdeehitusega seina idapoolses tsoonis. Ka algne kõrgus pole säilinud basikaalsed kõrgseinad ehitati 18. saj. madalamaks, taotledes nii antud ajajärgule omast ühtse saalruumi efekti.

1 Prints, LA , lk. 32

2 Prints, LA, lk. 35 jj.

Eksterjäär. Alustame põhjaseinast. Ehkki siin on suures osas säilinud originaalne üldkuju, on detailides toimunud rida muudatusi -,pea kogu põhjafassaad on Bockslaffi poolt uuendatud. Seinutugistavad kontraforsid, mis järkjärgult ahanevad ülasuunas: algsete akende aluslaudade joonel on tagasiaste ida-lääne suunaline, ülal aheneb kontraforss veel kiriku (lõuna) suunas. Kõik astmed on vormistatud kaldpindadega ja kaetud sajandivaetusel glasuurkividega. Otsustades säilinud originaalkivide järgi on kontraforsside kuju algne, iseküsimus on kaldpinnad, millede kohta andmed puuduvad. Horisontaalliigenduse annavad seinale soklitsoon - praegune pärineb Bockslaffi ajast ning algse sokli ja selle simsi kohta informatsioon puudub. Järgnevalt liigendab seinapinda glasuurkividest simss, mis ~~markeerib~~ esialgsete akende alaserva, simsist kõrgemal sein aheneb. Praegused aknad on madalamale lastud. Akende laius ja silluse kuju näitavad järgivat algkuju. Seinte ülaoas kulgeb neliksiirustesse paigutatud peadefriis, selle kohal paiknev räästakarniis on taas restaureering. On oletatud, et algne karniis (või peasimss) oli glasuurkivides³.

Kirjeldatust erinevalt on kujundatud III travee ja torniga külgne va võlviku (VI) välissein. III võlvikus on kinniritud ^{müü} portaal (palestik sajandivaetusel täielikult uuendatud), aknalune simss ja seinatagasiaste paiknevad kõrgemal ning akenteistega võrreldes märksa väiksem. O. Prints'i väitel oli põhjaseinas algsest portaal, mis purustati 1704.

-----
3 op. cit. , lk. 47

aastal ja järgmisel aastal müüriti kinni.⁴ Seevastu U. Tiirmaa tähelepanekute põhjal - 1970. aastate algul kaevati siin surf⁵ - on algselt siin portaal puudunud; see on lisandunud alles uusajal.

Torniga külgneva võlviku välisseinal nendime järgmisi erinevusi. Teisiti on kujundatud kontraforsid: puudub järkmestamine külgedel (ida-lääne suunas). Ka puudub siin katkematu akna-alune simss ning sein kulgeb terves ulatuses vertikaalselt. Aknapalestik on tervikuna uus ning algkuju kohta ei saa siit järeldusi teha.

Pikihoone algne lõunakülg on jälgitav üksnes fragmentaalselt. Praegu on sein avatud üksnes kahe läänepoolse võlviku ulatuses. Järgnevalt pidi algselt olema väljast nähtav ka külgseinte üla-osa Lüübeki kabeli taga (III ja IV travee) - seniste oletuste kohaselt oli kabel kaetud viilkatusega. Ka II travee ulatuses oli sein osaliselt nähtav kabeli polügonaalise lõpmiku taga. Praegu on need sõlmed varjatud hilisemate juurdeehitustega. Sarnaselt on alumises osas kinni kaetud ka idapoolseim travee. Võrreldes põhjaküljega on sinne kujundus lihtsam ja ka ebaühtlasem. Horisontaalliigenduse moodustab ainult kaks elementi: sokkel ja peadefriis, kuna akendealune simss puudub. Praegu eksterjööri jäävates lõikudes on sokkel kõik uuendatud, seevastu on algne

4 ibidem

5 Surfijoonised on ~~joonistatud~~ vormistamata; mustandid säiluvad KRPI Tartu osakonnas

välissokkel nähtav (ainuke lõik kirikus) I travees, praeguses leidudehoidlas. Sokli lõpetab S-kujulise profiiliga glasuuritud simss. Peadefriisi näeme I, II V ja VI võlvikus, sealhulgas V travees pärinevad kõik pead restaureerimisajast. II võlvikus on see likvideerunud seoses suure kaareava läbimurdmisega. Samuti pidanuks olema friis Lüübeki kabeli kohal, ent siin on seinte ülaosa ulatuslikult uuendatud ning midagi jälgi friisist ei ole. Räästakarniis on samuti Bockslaffi aegne.

Küllaltki juhuslikult paiknavad kontraforsid, ehkki tuleks eeldada, et siin on nad kõige korralikumalt ehitatud. On ju kiriku müüristik vajunud just lõuna poolele ning - otsustades torni põhjal - on vajumine alanud arvatavasti juba kiriku ehitamise ajal. Kaks kontraforsi on kiriku lääneservas, VI travee servadel. Need on lihtsad neljatahulised, lõpevad kaldse veelauaga. Iga-sugune astmestamine sarnaselt põhjaküljega puudub. Probleemaatiline on nimetatuid idapoolsema kontraforsi asend - ta ei paikne VI - V travee vahelisel küljel vaid on nihutatud ida poole - seetõttu "töötab" väheefektiivselt. Ühest seletust sellisele nihutamisele ei oska anda - kerkib üldse küsimus, kas ta on keskaegse päritoluga.⁵ IV - V travee vahelise kontraforsi olemasolu ei nähtu praegu millestki - sõlm on varjatud lõunakülje juurdeehituste lääneservinaga. Ka Lüübeki kabeli kohale jääval seinasosal (III-

et
5 U. Tiirmaa on pakkunud tööhüpoteesina võimaluse, kontraforsi nihutamine on seotud kiriku lõunaküljel paikneva O.W. Stiebnhelmi matusekabeliga (ehit. 1772. a.) Ka väärivad tähelepanu Bretze joonised 1797. a. (VII, 1, 90 ja 91), kus kiriku edelakurk on kujundatud sootuks erinevalt praegusest. Osaliselt näivad joonised olevat küll ebatäpsed.

IV travee) pole mingeid jälgi toetussüsteemist; oletades et seinaosali algselt väljast nähtav, tuleks eeldada vertikaalliigenduse olemasolu kasvõi visuaalse efekti pärast. Edasi on sondaaziga püütud selgitada kontraforsi olemasolu I ja II travee vahel (siin on hilisema juurdeehituse ristsein). Kontraforsist mingeid jälgi ei olnud, küll aga oli seinapind ulatuslikult maha raiutud - siit järeldus, et algselt on siin kontrafors⁵ ikkagi olnud.⁶ Säilinud on pikihoone idaseina joonel olev kontrafors. See on mitmeastmeline; kaldsed veelaud on kaetud gäasuurkividega (restureering). Kontraforsi ülaosas on väike segmentaarne niis. Erandlikult kulgeb ka kontraforsil ka peadefriis.

Aknad. Kahe läänepoolse travee aknad on Bockslaffi restau-reerimise ajal saanud täiesti uue vormistuse. Seevastu väärtusliku informatsiooni pakub idatravee aken: see on hiljem kinnimüüritud, kusjuures täielikult on säilinud nii akna üldkuju kui ka profiileering. Üksnes akna sisejaotus on hävinenud, kuja sekundaarselt on siia lisatud puitraamid. Veel on väidetavasti olnud II traveel (Lüübeki kabeli polügonaalset lõpmiku taga) väike poolaken⁷ - kust see informatsioon pärineb, pole teada.

Pikihoone abasseinad. Lõunalöövi idaseina liigendab akende-alusele simele vastav glasuurkividest veelaud (restaureering) millesse lõikab sisse aken. Praegusel kujul pole see keskaegne ning jääb küsimus, kas on siin algselt üldse aken olnud.⁷

6 Sondaaz 245. Piilarile S₁ korre⁵pondeeriva tugipiilari kindlaksmääramine

7 Prints, LA, lk, 47.

7 Enamikel juhtudel on ka ümberehitatud akendel säilinud vähemalt fragmenid originaalpalenditest. Ka kiriku põhjaosa ei saa käesoleval juhul analoogiana eeskujuks võtta, kuna seal paiknes pikihoone idaseina taga käärkamber.

On mõeldav, et aken on siia sisse murtud alles uusajal - vajadus tekkis siis, kui lõunaküljele püstitati juurseehitus ja aken sama travee lõunaküljel müüriki kinni. Akna kohal peadefriis, järgneb glasuurkividest veelaud ja astmelise~~kk~~ viilu alaosa (?); viilu lõpetatuse kohta andmed puuduvad. Viilul on ristikkaarne süvarihvatud servaga niis.

Analoogne sõlm põhjaküljel on allosas varjatud käärkambritega. Siin on kinnimüüritud petiku (mitte aken!) kohal kõrgemal peadefriis, kaldne veelaud ja taas astmeline viil.

Lääneküljel on paremini säilinud põhjapoolne osa. Läänefassaadil on paremini säilinud põhjalöövi otasasein. Uurimistööde käigus on siin fikseeritud keskaegset soklit koos simsiiga; seinapinna esialgse konserveerimise käigus asendati see tavaliste suureformaadiliste tellistega.⁸ Edasi on teravkaarne aken, mille palestikud on põhilises osas säilinud. On märkimisväärne, et erinevalt kiriku teistest akendest koosneb profileering faasist ja süvarihvast, kuna mujal raamivad esmalt pülvööd. Järgneb astmeliselt kulgev pealt faasitud liist, millele järgneb peadefriis. Sein lõpetab teravkaarsete petikutega poolviil, mis on ümberehituse käigus madalamaks lõigatud. Lõunalöövi läänekülge on alaosas varjatud E.v. Münnichi barokse hauakabeliga (1759). Selle kohal kõrguv aken on täielikult ümber ehitatud (algse akna olemasolule viitavad originaalpalestiku fragmendid siseküljel). Peadefriis puudub. Rudimentaalselt on säilinud petikatega liigendatud poolviil. Nimetatud detailide põhjal

8 Prints, 1954/55, lk.18.

(eriti peadefriisi puudumine) kerkib küsimus, mil määral praegused kiriku edelaosa müürid pärinevad üldse keskajast.⁹

Kõrgseinad. Tänapäevaks on kõrgseinad märksa kaotanud oma algkõrgusest. Kui Põhjasõja lõpuks 1721. aastaks kirik taastati, siis lammutati kõrgseinad madalamaks, ent valgmik - st. kiriku basilikaalsus - säilis.¹⁰ Alles aastail 1832-33 müüriti kleristoorium kinni, v.a. V võlviku aken.¹¹ Kõrgseina algsete gabariitide tuletamisel on lähtunud tornidekoorist: nii nagu külglöövide peadefriis jätkub torni tahkudel, nii võib eeldada, et tornil olev ristikkaarne rindkujude friis on jätk möödanikus eksisteerinud kõrgseinte lõpetusest.¹² Kõrgseinte akende all on kulgenud ~~gla~~ glasuuritud kividest simms. See on maha raiutud, On oletud, et simsi ülemised plokid on olnud kaldsed; alumistel kallakpind jätkub, kuna allservas on kulgenud nõgus veesoon.¹³ Valgmiku

9 vt. sama ptk. viide 5

10 Prints, LA lk. 113. Seda situatsiooni kujutavad selgelt 18. saj. lõpust pärinevad Brotze joonised VII, 91 ja VI, 85.

11 Prints, LA, lk. 129. Põlemiseelne karniis kui varisemisohklik ja sekundaarne lammutati 1955. a.: Sondaaz 9 - Kiriku peasimsi olukorra, ehitusliku laadi ja säilitamisväärtuse kindlaksmääramine

12 Sondaaz 96. Ristikkaarne rindkujude friis kõrglöövi peasimsi all. Muide, poolfiguuride jätkumist ja vastavat kesklöövi seinna kõrgust on oletatud juba: R. Guleke, Alt-Livland. Leipzig 1896.F. III, T.XVII, ehkki sel rekonstruktsioonil on kirik ilma valgmikuta pseudobasiilika.

13 Sondaaz 91. Glasuuritud karniis valgmiku aluslaudade joonel ehitise välisküljel.

aknad on praegu kaetud uusaegsete segmentsillusega. Palestike algne profiil on säilinud;¹⁴ akna ülaosa rekonstrueerimise jaoks loomulikult pole ~~mitte~~ naturis mingeid pidepunkte. Samuti ei ole me informeeritud kõrgseina räästakarniisi kujust.

Kesklöövi on külgedelt toestanud tugiviilud - lahendus, mille olemasolu selgitab 1941. a. J. Tarmu.¹⁵ Külglöövi katuse all vöändkaarte kohal on olnud massiivsed müürikolmnurgad, mille ülesandeks on neutraliseerida kesklöövi külgsurvet. Osaliselt on säilinud selline tugiviil I ja II völviku vahel, samuti on kõrgseintel hammastus, mille abil viilud liitusid kõrgseintega.¹⁶

Katused. Külglöövide katused on olnud põlemiseelsest mõneti madalamad (viimased katsid kinni akende alaosa) ja on ulatunud tõenäoliselt akendealuste sirmsideni. Erandiks on olnud torniga külgnevad völvikud - otsustades läänekülje viilude petikute põhjal on siin katused olnud suhteliselt järsemad ja on ulatunud rindkujude friisi alla.¹⁷ Ergo - läänepoolsed völvikud on olnud autonoomsete katustega ning V-VI travee joonisel on samuti ol-

13 Sondaaž 91. Glasuuritud karniis valgniku aluslaudade joonel ehitisevälisküljel.

14 Sondaaž 93. Kõrgseinte aknad. Sondaaž 94. Valgmiku akende profiil.

15 Seda eriti tsistertslastele omast tugistamissüsteemi on kasutatud ka Tartu toomkirikus.

16 Prints, LA, lk. 29-30. Probleemi kohta peaks olema ka sondaaž, kuid käesoleva kirjutise koostamise ajal ei suutnud seda leida.

17 Sondaaž 97. Kõrvallöövi katuste algne kõrgus. Ligikaudne rekonstruktsioon vt. Prints, LA, joon.

nud viilud - selline viilu alaosa on säilinud põhjakülgea. Küll ei selgu siit viilu väliskujundus.

Kesklöövi katus seevastu olnud järsem kui põlemiseelne. Üksikutel 19. saj. gravüüridel on näha torni idatahul katusest kõrgemal ka teise (algse) viilu kontuuri; natuuris pole pärast torni rekonstrueerimist Bockslaffi pool^l mingeid jälgi. Samuti jääb lahtiseks pikahoone idaviilu kujundus. Katusekattekohta otseselt andmed puudvad. Ent uurimistö^uodel on leitud üksikuid musta glasuuriga kaetud S-kive, siis on oletatud, et katused on kaetud glasuurkividega.¹⁸

Interjäär.

Kesklööv. Kesklöövi idaseina käsitlesime juba seoses võidukaarega. Pikiseinte kohta saame informatsiooni peamiselt lõunaseinast. Siin toetuvad kvadratele soklitele neljakandilised piilarid, mille nurgad on olnud varustatud pirnvööga.¹⁹ Piilaritüveste ligikaudu poolel kõrgusel kesklöövi-poolisel küljel on maharaiutud tellisplokid - jäljed maharaiutud terrakotafiguuridest. Ent keskmistel piilaritel (S_2 ja S_3 plokkide üldkabariit on kõrgem,²⁰ siis on oletus, et keskmised figuurid on olnud seisvad, äärmised aga (S_1 ja $S_4 -1$) aga istuvad.²¹ Nimetatud figuuride

18 Prints, LA, lk. 18.

19 Pirnvööt on maha raiutud 1830-dail aastail; säilinud on see piilarite alaosas (kuni 6 telliserea kõrguselt), mis jäi tollase põranda ~~xxx~~ alla.

20 Sondaaz 81-82. Lõunaseina piilarite figuurid kesklöövipoolsetel tahkudel. Sondaaz 87. Piilarifiguuride suurus ja asetused piilareil.

21 Prints, LA, lk. 57.

kohalt on alanud ringümarad turbad /maha raiutud/, mis on ulatunud kuni skulptureeritud piilaritalumiteni.²² Talumite keskel on paiknenud konsoolid, millele on toetunud järgmine tsükkel figuure, mis on paiknenud vahetult talumite kohal. Ka need on maha raiutud; asukohta markeerivad üknes telliseplokkide kontuurid.²³ Viimatinimetatud figuuride kohal on jätkunud turbad, ulatudes võlvikonsoolideni.

Talumitele toetuvad arkaadikaared on teravkaarsed, servistatud pirnvöödiga. Arkaatide tipust veidi kõrgemal kulgeb peadefriis vahetult selle kohal simss. Taas on see olnud kahe tellisrea kõrgune; maharaiutud profileeringust tšame nii palju, et ülemine kivirida on olnud kaldse pinnaga, alumise kaju kohta andmed puuduvad. Simss on olnud glasuurimata.²⁴ Vahetult simsile tugineb kiriku kõige unikaalsem osa - skulptuleeritud pseudotrifoorium.²⁴ See moodustab pirnvöödiga raamitud teravkaarsetest nääsistest, igas võlvikus kolm.²⁵ Nende kohal paiknavad aknad, mida vaatlesime juba seoses eksterjööoriga.

Vahetult eelkirjeldatud simsi kohalt algavad ka kilpkaared. Nende alaosas on 50-datel aastatel väljapuhastatuna hästi-halvassti säilinud ning natuuriandmete põhjal on võimalik kilpkaarte

22 Sondaaž 90. Turpade ladumisviis. Sondaaž 89. Kõrgseinte turpade lõpp.

23 Sondaaž 84. Talumisimsside suured plokid /tegelikult esitatud üksnes telliseplokkide mõõtmed/.

24 Sondaaž 92. Kõrgseina ja torniseina ahasseina karniis.

25. Trifooriumitsooni markeerimine on üldse suhteliselt harva näha põhjamaade arhitektuuris; Vana-Liivimaal on see esinenud veel üksnes Tartu toomkirikus.

26 Osade petikute avamise kohta on olemas sondaažid; osa neist korralikult rüüstatud (näit. sondaaž 105. Võlvik I, S-kõrgsein, pseudotrifooriumi petiku nr. 1 avamine- vähemalt üks joonis kõrvaldatud, tekst osaliselt tindiga üle määratud.

kontuuri rekonstrueerida. Lisainformatsiooni pakunuks siin põhjalöövi piilar N₄ kohal olnud kilpkaarte andmed - põhja-kõrgsein na varisemise tagajärjel oli see suure müürikamakana säilinud; vastav sondaazimaterjal on aga lünklik,²⁶ Kilpkaarte alaosas - seega vahetult simsi kohal - on paiknenud võlvikonsoolid, mille omaaegset olemasolu me teame, küll puudub täpsem informatsioon nende kuju kohta - ka need on hilisemate remontide käigus maha raiutud.²⁷

Kiriku ehitusloo suhtes on oluline ka detail, et kõrgsein ja pikihoone idasein päle ehitatud koos vaid kõrgsein vaid kõrgsein on ehitatud sekundaarsena vastu idaseina.

1952. aastal varisenud põhja-kõrgseina tunneme põhiliselt E. Sellekese fotode põhjal, küll on tollal kiriku krohvkate ulatuslikult säilinud, mistõttu fotod on suhteliselt väheinformatiivsed. Järgnevate uurimiste käigus on selgitatud piilarite alaosade ladumissüsteemi.²⁸ Hammastik pikihoone idaseina ülaosas põhja-kõrgseina joonel osutab, et ka siin on viimane olnud sekundaarne.

Pikihoone läänekülje moodustab eelkõige suur kaarava, mis ühendab kesklöövi tornivõlvikuga. Kaare ülaosas on ulatuslik siseraiet - oletatavasti vajadusest ära mahutada orel. Kaart raamiva seinaosal on all sokkel (nähtav üksnes põhja pool, kuna lõunas on pinnase ja prahiga kaetud), mis löövi nurgas kulgeb

---

26 Sondaaz 256-261. Kesklöövi võlvide kilpkaarte kindlaks määramine. Vähemalt üks joonis kõrvaldatud.

27 Sondaaz 88. Turpade algus ja võlvikonsoolid.

28 Sondaazid 295-298. Sondaaz 77-79. Piilari N₄ ladumisviisi selgitamine.

kaheastmeliselt. Sarnaselt on sokkel ka kujundatud kõrgseina
joonel. Sokli lõpetab glasuuritud kividest faasitud simss.
Järgnev seinatsoon on nii põhja- kui ka lõunapoolses osas ulatusli-
likult parandatud. Seinatsoonis on kesklöövi nurkades kaks faasi-
tud astet, mis ülal raamivad kilpkaart - nii kujutab läänesein
endast suurt niissi. Ehkki alaosas on ka siin kasutatud uusaeg-
seid väikseformaadilisi kive (faas raiutud), viitavad intaktsed
pinnad ülalpool lahenduse algusele.

Järgnevalt lõikas suurdekaaravasse sisse oreoliväär, mis
kui sekundaarne lammutati. Küll aga puudub ühene pilt vastava
sõlme algkuju kohta. Nimelt on juba lääneseina ehitamise ajal
jäetud siia müüriaste. Samuti on astmest mõneti kõrgema kesk-
löövi suunas mõlemal pool võimsad talaaugud (lõunapoolne lahti
sondeeritud, põhjapoolse kontuur on jälgitav), mis pole sekun-
daarselt sisse raiutud vaid jäetud ehitamise ajal. Jääb mulje,
et juba algusest algselt on kavandatud siia empoori - võimalik,
et puidust.

Kõrgemal paikneb lääneseinas sümmeetriselt 7 terav-
kaarset niissi terrakotafiguuridega. Kolm ülemist on eraldatud
peadefriisi ja selle kohal paiknenud kaldse simsiga - need on
analoogilised lõuna-kõrgseina omadega, ent mõni kõrgemal. Nii
friis kui ka simss on keskosas sisseraide tõttu hävinud. Niisid
on raamitud pirnvööga. Rikkalikumalt on kujundatud keskmine (
(ülemine) niiss, kus paikneb Jumal-Isa figuur: niisi raamistus
on kaheastmeline, kusjuures sisemine on teravatipuliselt kolmik-
kaarne; profiiliks on süvariiv.

Kesklöövi võlvid hävisid ilmselt 1708. aastal. Võlvid on
olnud ristroidvõlvid, varustatud tipus päiskividega. Võõndkaari
asendasid transversaalroided, mille profiil oli identne diago-

naalroiete omaga.²⁹ Vólvisiilud on olnud krohvitud.³⁰

Külglöövide sisemiste külgede kujundusest saame ettekujutuse lõuna-külglöövis. Põhimõtteliselt korduvad siin samad elemendid, mis kesklööviski, kuid lihtsustatud kujul. Ka siin piilaritüvestel olnud skulptuurid (väiksemad kui kesklöövi-poolsel küljel), kuid taas maharaiutud. Muide, erandlikult on olnud figuurid ka piilari S_2 lääne- ja S_3 idaküljel. Figuuride kohalt on kulgenud turp kuni talumisimsini. Talumiga liitub skulptureeritud konsool, millele on toetunud vólvikand.

Lõuna-külglöövi välisseinte vaatlust alustame idavólvikust. Idaseinas on näha sisesokkel, mille lõpetab gäsuurimata simss: liistudega rramitud veerandmõigas. Simss pöörduv ühe kivi ulatuses ka läände, siis aga katkeb. Ka puudub lõunaseinal kõnesolevas tsoonis sokli etteaste. Sellele esialgu arusaamatuks jäävale asjaolule selgitust otsides torkab silma veel üks detail: idasina lõunanurgas on näha poole tellise laiuselt sidekivid, mis on maha raiutud. Need ulatuvad kuni lõunaseina akendealuse x simeini; kõrgemal sidekivid puuduvad. Järeldus saab olla üks: idasein on valminud varem, ühtlasi on jäetud võimalus jätkata lõunaseinal soklisimssi³¹ ja siduda seinu omavahel. Lõunaseinal juurde asudes on aga esialgset lahendust lihtsustatud: loobutud on seina mitmesstmelisest ahenemisest (nii sokli kui ka aknaalu-

29 Profiil vt. U. Tiirmaa, Tartu Jaani kiriku ehituskehandis esinevate vormitelliste fikseerimine. Tallinn 1977. KRPI arhiiv P-3256, l. 5,

30 Vólvide kohta: Prints, LA, 63-64

31 Meie arusaamine erineb O. Prints'i omast, mille kohtaselt kõnesolev simss pärineb 20. sajandi algusest, vt, Prints LA, j 17.

se simsi joonel poole kivi võrra) ning realiseeritud lõunasein kulgeb tervas ulatuses vertikaalselt.³²

Pöördume tagasi idaseina juurde. Soklist mõnevõrra kõrgemal on faasitud palestikuga segmentkaarne nišš, kõrgemal (muide, kõrgemal kui lõunaseinal) - kaldne simss, mille kohal sein astub tagasi kolmveerand kivi võrra. Seinas on suur aken; nagu eksterjöõri puhul nimetasime, on küsimus selle algses päritolus.

Järgnevalt löövi lõunasein. Seega soklitsoon pole siin markeeritud. Akende aluslaua joonel kulgeb kahe tellise kõrgune simss (maha raiutud). Vertikaalliigenduse on andnud võlvikandadeni ulatunud turbad (alanud otse põrandapinnalt?), millest säilinud plokkide tagumised otsad.

Üksikute võlvikute kaupa on lõunaseina kujundus erinav. I võlvikus on ~~erinev~~ kinnimüüritud aken - kirjeldasime seda seoses eksterjöõriga, seina allosas sügav nišš. II võlvikus on sein praktiliselt täiesti likvideeritud seoses lõunakülje juurdeehitusega. Säilinud on faasitud palestikuga niši lääneserv. Eespool mainisime, et O. Prints'i andmeil on siin olnud poolaken, informatsiooni allikas on meie teadmata. III võlvikus on avar ümarkaarne portaal, kust pääses Lüubeki kabelisse. Külglöövi pool on see ilma profileeringu ja uksevaltsita, ka puuduvad jäljed hinge-konksustest - praeguste vaatluste põhjal portaal polnud suletav. Portaali kohal on väiksem petik, nii nagu ka IV võlvikus.³³

32 Vahest pakkunuks kindlamat informatsiooni siin kaevatud šurf (nr. 44), kuid selle dokumentatsioon ei ole esitatud ei aruandekaustades ega üksiklehtedel.

33 Meenutame, et varem on oletatud akende olemasolu kõigis võlvikutes: В. Вага, Проблемы пространственной архитектуры в средневековой архитектуре Востока и Магри. Ташкент 1960, lk 61

Alates V traveest on seinte alaosas kasutatud arvukalt maakive. Sellisena on see üks väheseid lõikekogu kirikus, kus seinte osas esineb pea üksnes tellis. Aken on siin uusaegse kujundusega. Järgnevalt võlvikut oleks õigem nimetada torniga külgneliks, mis on lõunalööviga ühendatud lamedate laiade seinäenditega raamitud kaarava kaudu. Siin on seinte alaosa tugevasti ümberehitatud seoses matuse kabelitega. Ka ~~akende~~ akende kuju on muutunud, üksnes lääneakna põhjakülje palestik fragment (faas + süvariiv) pärineb algehitisest. Külglöövi võlv on oma põhiosas säilinud. Need on taas transversaalroietega ristvõlv, võlvisiilud on tugevasti sisse kummitud. Silmatorkav on roideprofiilide juhuslikkus: kasutatud on kolme erinevat tüüpi profiilkive ning nende paiknedes puudub süsteem.³⁴ Tuleb oletada, et see on põhjustatud võlvide korduvast parandamisest - viimati on see toimunud veel 1721.³⁵ aastal. Põhjalöövi idaseinas on alaosas sokkel, nagu lõunalöövi vastavas lõigus. See on lõppenud vastu faasitud simssi, mis on raamitud kirdenurgaga keldriruumi sissepääsu ehitusseina. Idaseinas liigendab seinapinda taas kaldne simss, mis paikneb jällegi kõrgemal pikiseina omast. Järgneb kinnimüritud petik, mille profileering vastab akende palestikule.

Põhjaseinas on märgatav vähene soklifragment idaosas -
põhiliselt on seina alaosa varjatud hilisemate hauakastide

34 paiknemisskeem vt. Tiirmaa, joon. L-B

35 Prints, LA, lk.113

müüridega. Edasi on siingi olnud kahe telliserea kõrgune vahesimss, (vertikaaljaotuse on andnud taas maha raiutud jällegi ümarad tumbad). Seina alatsoonis on kütsad ümarkaarsed nišid - igas völvikus kaks, välja arvatud III, kus paikneb kinnimüüritud portaal. Nišid paiknevad silmatorkavalt juhuslikult traveede telgede suhtes. Osade nišside ülaosad on hävinud seoses akende avardamisega.

Ehkki akende alumine serv on madalamele lastud, on nende oma ülejäänud gabariidid määratavad. Palestike vormistatud pärineb Bockslaffi ajast, kuid iga juures on säilinud üksikuid algseid pironvöödiga servakive. Esiolgu jääb lahtiseks III völviku originaallahendus: eksterjööri puhul nimetasime siinse portaali problemaatilise; ühtlasi ei tea me ka selle kohal paikneva akna alaserva kujundust.

Erinevalt on kujundatud torniga külgnev põhjapoolne kabel. Selle lääneosas on all suur ümarkaarne niš, mille profileering majal kirikus ei kordu. Hästi on säilinud lääneaken (kinni müüritud), mille kujunduses kohtame faasitud ja süvarihvaatud telliseid. Kabeli põhjasein on alaosas varjatud hilisema hauakabeli riismetega. Seinas võib näha mingi ava või niši idakülje kontuuri; lähemalt on see sõlm selgitamata. Aken selle kohta on täielikult uusaegse vormistusega. Ka siin, sarnaselt lõunaküljega, on kabel ühendatud külglööviga laia kaarava kaudu. Tähelepanu väärrib ava põhja poolt raamiva lame-da seinaeendi idakülge. See on sekundaarselt maha raiutud, ent mis peamine - nurk pole vormistatud täismöödus tellistega vaid mitmed kivid on kolmveerand pikkusega. Võib osutada, et siin-ses sõlmes on tegu mingi ehitusjärguga ning esialgsest kavatisest loobumisest on tulnud müüripinda raiuda.

Võlvidest on säilinud läänekabeli ääri ja osa idapoolseimast, lisaks aitavad võlve rekonstrueerida kilpkaared ja võlvikonsoolid. Otsustades säilinud fragmentide põhjal on võlvid analoogilised lõunalöövi omadega, kusjuures kordub ka roidesüsteemi ebakorrapärasus.

Pikihoone interjöör - nii nagu kiriku teisedki osad - on seniste andmete kohaselt puhasvuukviimistlusega seintega; alles 16. sajandi lõpul need krohviti.³⁶ Algse põrandamaterjali kohta puuduvad andmed - on leitud küll üksikuid tellisplaate (20 x 20 x 6),³⁷ ent pole kindel, et need on konkreetsele põrandale kuulunud.

---

36 Prints, LA, lk. 54 ja loo

37 Prints 1955, lk. 80.

IV L ä ä n e t o r n

Torni läänefassaadi peaahtsendiks on profileeritud palestikuga perspektiivportaal, mille palestik läheb ilma kapitaälitsoonita üle arhivoldiks. Praegune kuju pärineb Bockslaffi restaureeringust, ent otsustades varasemate fotode põhjal (palestik on küll lubjatud, kuid profileeringu kuju üldjoontes jälgitav) on ennistamisel jälgitud alkujuu. Probleemiks jääb portaali sokli ja läve lahendus. O. Prints'i kaevamisandmeil on alaosas ca meetri kõrgune sirgelt kulgev sokkel, mis on küll uusaegse formaadiga tellistest.¹ Irriteeriv on aga portaali põhjaküljel palestiku välisjoone kohal olevad kaks tellistest täisnurkset astet (säilinud ca 4 kivirea kõrguselt).² Nimetatud sõlme kaevamisaruandes ei käsitleta. Ehkki detailfotode ja jooniste puudumisel on raske järeldusi teha, kerkib siit tööhüpotees: kas algne sokkel ei ole koosnenud hoopis täisnurksetest astmetest? Veel nimetame läve probleemi. O. Prints'i andmeil on läveks olnud servi laotud tellised, mis on sängitatud tahatud maakividele. Ent 1970. aastate algul, kui portaalipiirkond transpordivajaduste tõttu lahti kaevati, siis osutus, et nimetatud looduskiivid on tugevate kulumisjälgedega. Seega kerkib võimalus, et tegemist on algse lävega ja telliskiht on juba sekundaarne lisand.³ Seega peaportaali alaosa vajab veel uurimist.

1 O. P r i n t s, Täiendavaid andmeid Tartu end. Jaani kiriku ehitusaluste ja vundamentide kohta (saadud 1962.a. teaduslikel kaevamistel). Tallinn 1962. KRPI arhiiv P-402, lk. 23.

2 op. cit., ill. 34-37.

3. Küsimus on küllaltki oluline, sest läve kõrgus on olnud põhialuseks algse maapinna kõrgusjoone arvestamisel (Prints, IA, lk.22. Meenutame, et ka käärkambri-aluse keldri puhul kerkis analoogne küsimus

Portaali kroonib vimperg, milles ristikkaarsetes niisides paikneb 15 figuuri: keskel Kristus mandorlas (1900. aastast pärinev mullaž), Maarja ja Johannes ning 12 apostlit. Lisaks on skulptureeritud vimpergi konsoolid, mis üldkujult (mitte modelleeringult!) meenutavad keskloovi talumiplokke. Vimpergi keskosas on väike teravkaarne aken, selle kohal üksik konsoolpea. Uusajal on vimperg olnud pikka aega krohvitud, alles Bockslaffi ajal sai ta oma praeguse ilme (hiljem on seda parandatud 1930-dail ja 1955. aastal). Küll on kerkinud küsimus, kas selline lahendus pärineb keskajast või on tegemist hilisema assamblaaziga.⁴

Torni alumist tsooni liigendab vimpergi konsoolidest ¹veidi madalamal kulgev S-kujulise profiiliga simss, mille joonel müür moodustab väikese tagasiaste. Praegune vormistus pärineb Bockslaffi ajast, enne on seinalaosa olnud krohvitud ja kaetud veelauaga (plekk?). Missugune on siin algne lahendus olnud, ei ole teada. S-kujulise profiili asemel eeldaks siin faasitud: sel juhul moodustuks siin kaldliistuga raamitud ehissein,⁵ mis oma vormidelt oleks lähedane teistele lääneosa sõlmedele (läänefassaadi põhjakülje ülaosa, tornialuse võlviku põhjaseina alatsoon).

Vimpergi tipp lõikab sisse järgmisesse horisontaalliigendusse, mis koosneb peadefriisist (markeerib külglööviseinte ülaserava) ja glasuurkividest veelauast (restaureering). Järgnev seinatsioon on kaunistatud teravkaarsete petikniisidega, mida kroonivad sõõrpetikud. Järgneb poolfiguuride friis - eespool

4 Loobume siin killaltki pika argumentatsiooni esitamisest; lähemalt vt. Prints, IA, lk. 45 jj.

5 peame silmas ehitusdetaili, mida sakslased nimetavad "Vorlage"; hea eestikeelne vaste sellele terminile puudub.

nimetasime, et see markeerib arvatavasti kõrgseina üleserva, selle kohal glasuuritud veelaud, mille peal torn aheneb astme võrra. Vahetult veelaua kohal on segmentkaarsetes nišside kolm suurt terrakottafiguuri.⁶ Samas tsoonis torn aheneb veel kord külgedelt (läänefassaadil vastav liigendus puudub). Kõnesolevas piirkonnas on müüriinurkadel kasutatud ka glasuurtelli-seid. Veelauast kõrgemal on müüripinnas näha vertikaalvuuke, mille juurde pöördume allpool. Järgnevalt on tornipinnal kitsas horisontaalne krohvitud vöö, mille kohal on kolm kõrget teravkaarset nišsi, mis paiknevad omakorda aknaavad või kella-luugid. Tornülaosas kordub kitsas horisontaalne krohvitud liist, mille kohal on räästakarniis.

Torni külgedel kordub analoogne jaotus. Lisaks on torni põhjaküljel kaevamistel fikseeritud S-kujulise profiiliga glasuuritud soklisimss. Oletatav liistuga raamitud ehisseina motiiv külgedel puudub, küll on ligikaudu portaalipalestiku tipu kõrgusel horisontaalne krohvvöö. Järgnev motiivistik on sarnane, üksnes ülaosas puuduvad kõrged nišid.

Mis puutub tornikiivrisse, siis hoolimata arhiivse materjali rohkusest on konkreetne ettekujutus üksnes viimasest, 1944. aastal hävinud lahendusest. See pärines 1820. aastast, autoriks puuseppmeister G.F.W. Geist.⁸

---

7 Ehkki figuurid olid siin juba enne sajandivahetuse restaureerimist, on ka siinne loik ümber kujundatud. Nii on üks figuuridest olnud piiskopimitraga (Guleke, F. III T. XVII), mis aga praegu puudub

8 Prints, LA, lk. 126-127

Seest on torni alakorrus olnud kõrge ruum, mille omaaegsele võlvile viitavad kilpkaared. Lääneseina segmentkaare ukse-niisi kohal paikneb teravkaarne niis, kuhu avaneb vimpergis olev aken - see on omakorda väiksemas süvendis.⁹ Idakilg oli ühendatud suure kaarava kaudu kesklööviga - seda ja seal leidunud orelivääri probleemi nimetasime seoses kesklöövi lääneseinaga. Torni põhja- ja lõunakiljel on praegu avarad läbipääsud küldlöövidesse pro kilgkabelitesse. Sillusefragmendi ja maharaiutud seinapindade järgi otsustades on need olnud märksa ahtamad.¹⁰ Lõunaseina liigendab kaks paarisniissi. Kõige komplitseeritum aga on põhjakilg, kus on paiknenud torni viivad trepid - nende kulg ja ka genees on tänini lahendamata.

Seina alatsoonis kulgeb astmeliselt glasuurpinnaga faasitud liist, kujundades siin omalaadse "ehisseina". Selle läänepoolses osas on hiljem sissemurtud ukseava, kust pääseb keerdtrepile. Viimasest pääseb praegu tornivõlviku poolel kõrgusel olevale platvormile - ilmselt on siin hilisem ühendustee oreliväärile. Keerdtrepp jätkub aga ülespoole, ent lahti sondeerimata. Teiseks kulgeb samas seinatsoonis lääne-idasuunaline müüritrepp, mis avaneb põhjalöövi ühenduskäigu lääneseina; müüritrepile kuulub ka väike valgusava. Ka selle trepikäigu sissepääs ja kulg, samuti vahakord keerdtrepiga, on lahendamata.

Järgnevatel tornikorrustel - need on kõik olnud talalagedega - nimetame ainult olulisemaid momente. Võlvide pealsel korrusel sondeeriti 1973. aastal põhjaseina; osutus, et müür

---

⁹ Niisi avamise kohta sondaaz 240: Tornivõlviku W,N ja S sein lisamüüritise lammutamine. Osa teksti tindiga üle määratud. Tekst ja joonised kajastavad üksnes lääneseina müüritise väljapuhastamist.

¹⁰ Sondaaz 239. Tornivõlviku põhjasein.

on siin laotud kahes kihis. Mis on selle põhjuseks, kas see on seotud keerdtrepi küsimusega (trepp pidanuks sellele korrusele välja jõudma) ei selgunud. siit on ka juba ~~müüritrepp~~ pääsud põhja- ja lõunalöövi võlvidele. Edasi kulgeb juba müüritrepp torni idaseinas. Järgmisel (III) korrusel on seintes rida vertikaalseid vuuke - neist allpool. Ka IV korrusele viinud müüritrepp, mis taas paikneb idaseinas; edasi on ühenduses olnud juba ^u püstitreppiga. Iseloomulikud on ülemistel korrustel suured ümar-kaarsed seinanišid - võimalik, et nende ülesandeks on müürimassi vähendamine.

Mil määral kuulub torn - täpsemalt ~~si~~ tema ülaosa - kesk-
aega, on selgitamata.¹¹ Arhiivandmete järgi on just torni üla-
osa varisemine tinginud kesklöövi võlvide hävingu.¹² Missuguguses ulatuses varisemine on toimunud, pole teada.

Nüüd pöördume tagasi ligikaudu torni keskosas olevate vertikaalvuukide juurde, mida oleme juba kahel korral nimetanud. Esimesena pöörab nendele vuukidele tähelepanu A. Tuulise, kelle oletuse kohaselt on kirikku torn algsest olnud madalja lõppenud rinnatisega kaitseplatvormiga; torni ülaosa pärineb 15. sajandist.¹³ Tema diskuteerib V. Vaga, väites, et sisemise ja väliskülje vuugid pole korrelatsioonis (ei ole ühe kõrgusel ega ka kohakuti). Samuti pole mõeldav 1,9 m paksune (torni seinna paksus) rinnatis.¹⁴ Sellega soostub O. Prints,¹⁵ Tema arva-
tes pärineb torni ülemine osa - alates kõnesolevatest vuuki-

11 Prints, LA, lk43. "Võrreldes ehituskehandi teiste osadega, on torn säilinud kõige paremini oma algse kuju"

12 op. cit., lk. 111

13 A. T u u l i s e, Försvars kyrkorna i Estland - Särtryck ur Forvännen. H. 4. 1945, lk. 234.

14 Vaga, lk. 51.

15 Prints, LA, lk. 43.

dest- aastaist 1816-1817 (ehitusmeister Geist). Tõllal oletatavasti lammutati olemasolev vana müüritise ülaosa; allesjäänud müüri ülaseriv muudeti aga sakkuliseks, et uut ja vana müüritist paremini liita.¹⁶ Seega peaksid jutuksolevad vuugid olema lammutusjooned.

1973. aastal sondeeriti katseliselt müüritist vuukide kohta seinasiseküljel. Osutus, et müüripinnad on intaktsed - seega lammutamisega ei ole siin tegemist. Ka ei kulge vuuk läbi sinapaksuse vaid müürikontuur, kulgedes esialgu seinaga risti, keerab täisnurga all - seega moodustuvad siin nišid. Sellega seoses tõuseb päevakorda taas kaitseplatvormi-varjant ning kui eeldada, et nišis paikneb kitsam laskeava (meie fortifikatsioonis üldlevinud lahendus), siis muutub ka mõistetavaks, miks välised ja sisemised vuugid kokku ei lange.

---

16 op. cit., lk. 125-126.

Lüübeki kabel ja

Lõunakülje juurdeehitused

Küllaltki komplitseeritud geneesi on läbi teinud kiriku lõunaküljek paiknenud ehitised. Nende algse tuumiku on moodustanud kiriku ehitusajast pärinev nn. Lüübeki kabel, millele uusaja pea iga sajand on lisanud täiendusi ja ümberehitusi. Väliskülg on täänseks säilinud ligikaudu kujul, mille ta oli omandanud 1741. aastal.¹ Muuhulgas kujutatud Brotze joonistel - muidugi on ka siin lõpliku ilme andnud Bockslaffi remont. Lõunaehitiste kõige idapoolsemaks elemendiks on omaette pultkatusega kaetud ruum, mida on kasutatud kirikuteenri eluruumiks. Ehitusosa sekundaarsusele viitab kasvõi asjaolu, et selle seinad on külgnevatest seintest lahti vajunud. Järgneb kõrgem kabeliosa, kaetud põhja-lõunasuunalise viilkatusega. Lõunaküljel on tal avar teravakaarne aken, edelanurgal madalam kolmeastmeline kontraforss. Järgneb Bockslaffi poolt renoveeritud portaal, mille kohta kahel pool on terrakotaplokid, kujutades tagajalgadel seisvaid heraldilisi lõvisid. Läänepoolseima võlviku hõlmab põhiliselt lai ja lame kontraforss, mis pärineb 1741. aastast. Juurdeehituste edelanurgas on taas kontraforss ülaosas paiknevate terrakotapeadega. See on muide eksterjääris ainuke sõlm, mille kujundus osaliselt (alaosas) pärineb keskajast. Muuhulgas on siin kasutatud ka glasuurtelliseid.² Juurdeehituse lääneküljel on näha seinapinda läbivä kaldset müürituge, mida osaliselt lõikab läbi rauduksega portaal - viimane pärineb ajajärgust, mil siin vahepeal eksisteerinud matusekabeli muudeti tõllakuuriks.³

1 Prints, LA, lk. 115

2 op. cit., lk. 52

3 op. cit., lk. 134

Interjööriis püüame esmalt koondada andmeid algse Lüübeki kabeli kohta. See on olnud kahevõlvikuline ehitis, hõlmates ruumid K_3 ja K_4 ; idas oli kabelil arvatavasti 3/6 polügonaalne lõpmik. Suhteliselt paremini on säilinud kabeli põhjasein (ühtlasi lõunavõlvi välissein), osaliselt lääneseina algosa ja lõunaseina kagunurk.⁴ Kabelist on tänaseks määratavad rida üksikelemente. Läänepoolse võlviku lääneseinas on säilinud kinnimüüritud akna fragment: selle paestitud ruumipoolse küljel algavad pülvõõga, edasi kulgevad aga ilma liigenduseta seinapinnaga risti. Akna ülaosa on lammutatud.⁵ Ka lõunaseinas on säilinud sarnase kujundusega ava fragment - taas ülaosa on hävinud.⁶ Sama travee põhjaseinas on ulatuslikumalt säilinud teravkaarne petik, mille paestitud kujundus vastab pikihoone akendele; 1741. aastal on siia sisse murtud trepikäik. Veel on sama seina alaosas asümmeetriliselt olnud lai segmentkaarne nišš, mille palendid on süvarihvatud.⁷ Samas on jälgitav ka kilpkaare kontuur.

Kabeli idapoolse võlviku põhjaseina hõlmab suur perspektiivportaal. Selle profileering on küll osaliselt maha raiutud, ent põhimõtteliselt rekonstrueeritav. Probleemaatiliseks jääb aga sokliosa. Praegu kulgeb sokkel diagonaalis ilma liigendus-

4 op. cit., lk. 51

5 Sondaaz 242. Lüübeki kabeli lääneseina aken.

6 Sondaaz 241. Lüübeki kabeli lääneseina võlviku lõunasein.

7 Sondaaz 246 - 248. Lüübeki kabeli läänepoolse võlviku L_2 põhjaseina rekonstruktsioon. Osa teksti üle määratud.

teta, mida on loetud algseks, selle all on aga omakorda tel-
listest täisnurkne aste.⁸ Allakirjutanule jääb esialgu aru-
saamatuks, kuidas need elemendid omavahel liitusid. Portaa-
li kohal on taas jäljed kilpkaarest.

Lüübeki kabeli lõpmiku kohta on andmed napid - see on
põhilises osas lammutatud kuni vundamentideni seoses hilise-
mate ümberehitustega. Säilinud on üksnes ruumi K₂ põhjasei-
nas alaosa vertikaalsest süvarihvatud nurgast; sein astub
siin astme võrra tagasi ja kulgeb siis kagusse. See on säilinud
ainult mõnekümne cm ulatuses.⁹ Lühikest sama kontuuri jätku-
mist sai jälgida ka vastavate kaevamiste ajal.¹⁰ On oletatud,
et tegemist ongi polügonaalsete lõpmiku fragmendiga.

Seni on problemaatiline, kas kabelil algselt on olnud
välisportaal. Portaal on teada küll 17. sajandist, ent selle
keskaegne eksistents on lahtine.¹¹

Eelnev oli refereeritud O. Prints'i järgi. Siiski on siin
mõningad küsitavused. Esiteks - siin esinevad kõrvuti kaks
vormilahendust: kui oletatava polügonaalsete osa nurgas kui ka
läänepoolse võlviku põhjaseinas oleva alumise niisi palend on
vormistatud süvarihvaga, siis ülemistes tsoonides (aknaavad,
petik) on esmalt pirnvöö. Süvarihv esineb üksnes kiriku lääne-
osas, mis mitmetes detailides erineb ülejäänud osadest ning on
oletatamisi vanem. Edasi on kabeli idapoolsetes võlvikus portaa-
li kohal kilpkaare idapoolsete nurga kõrval veel teinegi vuugi-

8 Sondaaz 244. Lüübeki kabeli lõpmik; šurf nr. 19; O. Prints
Lisaandmeid Tartu end. Jaani kiriku ehitusaluste ja vundamen-
tide kohta (Saadud 1956., 1961. ja 1962.a. teostatud teadus-
likel kaevamistel). Köide I. Tallinn 1962. KRPI arhiiv P-348,
lk. 19-20; sama fotod: Krpi arhiiv P-356, nr. 49-50

9 op.cit, šurf 29

9 Sondaaz 244

10 Prints, Lisaandmeid 1956...1962, šurf 291 lk. 35-36

11. Prints LA, lk. 51 ja 62

kontuur, mis samuti võib osutada kilpkaareks. Ja kolmandaks - vähemalt kättesaadavate fikseeringute põhjal kabeli portaali palestikuosa ei ole korrelatsioonis portaali sokliga. Nii tekib probleem: kas kõik eespool kirjeldatud detailid on kuulunud ühel perioodil valminud kabelile või on siin tegemist kahe erineva teineteisele järgneva lahendusega: sel juhul süvarihvatud detailid peaksid kuuluma I perioodi. Tekib ka kahtlus, kas portaal on kuulunud algkavatisse või on see sekundaarne lisand. Sarnaselt on olukord võlvidega. On küll iseküsimus, kas - juhul kui kahe perioodi versioon tõeseks osutub - I perioodi lahendus on tervikuna realiseeritud või on muudatused toimunud juba ehitustööde käigus.

Oluliselt on muutunud kabeli ilme 17. sajandil. Oletatavasti 1630-dail aastail pikendati seda ida suunas ühe travée võrra ning võlviti. Ümberehituse käigus vana polügonaalne lõpmik lammutati.¹² Järgnevalt lammutati 1741.aastal lõunalöõvi toestamiseks varisemisohklik kabel peaaegu täielikult ning ehitati vundamentidest saadik uuesti üles.¹³ Nagu eespool nimetasime, saavutas kiriku lõunakülg siis üldjoontes oma praeguse välisilme. Veel lisandus 1746.aastal Lütbecki kabeli lääneossa Chr. W. v. Münnichi hauakabel¹⁴, mille barokne stukkportaal on tänini osaliselt säilinud.

-----
12 op. cit., lk. 106

13 op. cit., lk. 115-116

14 op. cit., lk. 117

Kersti

